

Fortificacions de l'antiguitat tardana a l'edat mitjana. Entre el Besòs i el Ripoll

Xavier Colomé Abril
jcolome0 @ uoc.edu (2023)

Abstracte

Aquest article descriu l'estudi de les fortificacions documentalment emplaçades a l'actual territori de l'aiguabarreig dels rius Ripoll i Besòs, des de l'aparició de la primera referència del castell-palau de Terrassa al segle IX, fins la multiplicació de fortaleses als comtats catalans creats pels conqueridors carolingis

Tractarem la localització dels diferents castrums, castellums, domus, palaus, guàrdies, guardioles i altres elements defensius documentalment enregistrats fins la baixa Edat Mitjana a l'actual territori com Montcada i Reixac, Ripollet, Cerdanyola i Sant Fost de Campsentelles.

Paraules Clau: Fortificació, Montcada, Serralada de Marina, Vallès Occidental, Vallès Oriental.

la Reconquesta, durant la qual diversos regnes cristians van emprendre la conquesta de Al-Àndalus.

L'any 785 la ciutat de Girona es va alliberar del règim andalusí, establint els límits de la Marca Hispànica a Tordera i l'any 801 l'exèrcit carolingi va conquerir Barcelona i el Castell-Palau de Terrassa, reforçant la frontera amb el riu Llobregat. (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 27)

És durant aquest segle IX que tenim referències d'aquest primitiu castell de Terrassa, nucli de població més important del Vallès (MORO GARCÍA, A., 1998: p. 11), però no és fins l'època compresa entre els segles X i XIII, que es consolida la multiplicació de fortaleses als comtats catalans creats pels conqueridors carolingis. (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 22)

Conquesta Carolíngia del Vallès

La conquesta del Regne dels visigots va ser un procés iniciat el 711 pels líders musulmans del Califat Omeia que va prendre el poder polític i militar de la península ibèrica i part del sud de l'actual França.

Integrat el territori a la província del Califat, l'any 732 els francs van aturar la marxa de les tropes musulmanes a Europa a la batalla de Poitiers, començant a recuperar territori fins les fronteres de Hispania.

La recuperació de territoris perduts va ser progressiva i la conquesta carolíngia de la Marca Hispànica va ser un dels primers esdeveniments de

Castrums, Castellums i Domus de Montcada, Reixac i Cabanyes

Els castells del Vallès eren emplaçats de manera habitual sobre una elevació natural, integrant-se en la majoria de casos al seu entorn, incloent els casos on la finalitat era mantenir el control d'accés a una vall i els que l'emplaçament era al costat d'un important eix de comunicació. (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 30)

En aquest sentit, les primeres fortificacions documentades al territori que comprèn l'aiguabarreig dels rius Ripoll i Besòs són construccions aparentment austeres, fruit de l'evolució d'antigues torres de guaita romanes o ibèriques, emplaçades al costat dels antics camins o bé sobre elevacions del territori.

L'any 967 es documenta el *castellum Mulierum*, al terme de Sant Fost de Campsentelles, el 988 el *castellum* o *castrum de Mallato*, al terme de Reixac, l'any 1023 el *castro de Montekandano* (Montcada) i el 1113, el castell de Cabanyes, a l'actual terme de Sant Fost. (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 27)

Per referir-se a aquestes fortificacions, la documentació catalana dels segles X-XIII, utilitza indistintament els termes *castellum* i *castrum*. Malgrat ser sinònims, l'ús del mot *castellum* és utilitzat per a fer referència a fortificacions que semblen més modestes. (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 25)

En aquest sentit, coincideix amb l'etimologia del mot *castrum*, referit a un campament de l'imperi romà o aquells elements de gran entitat, considerats forteses, fortins o inclús poblats i fortificacions d'altres cultures com la dels ibers.

Aquest seria el cas del *castrum Lexad*, documentat l'any 1064 i que corresponia a les runes del poblat ibèric de Les Maleles. (MAS DOMÈNECH, J. 1907: p.85-86)

El diminutiu llatí de *castrum* és el *castellum*, un element arquitectònic a mode de petit fortí, baluard, refugi o torre de vigia. (LEWIS, C., SHORT, C., 1879: p.297-298)

Tant la fortificació de *Mallato*, a Reixac, com les de *Mulierum* i Cabanyes, al l'actual terme de Sant Fost, no han transcendit documentalment amb a mateixa força que d'altres de major pes. Això és degut a que convé tenir present que els castells no sempre eren equiparables arquitectònicament, trobant casos de construccions modestes que no han traspasat més enllà de la documentació conservada. (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 34)

Alguns d'aquests castells menors es van reconvertir en *domus*, cases fortes, (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 34) com podria ser el cas de *castellum Mallato*, que bé podria ser origen de la

domus de Can Moia, al costat de Can Matllo, on queden restes d'una antiga torre de guaita romana que ha quedat per la part interior de la casa. (CALAIX, DEPARTAMENT DE CULTURA. 2010)

Aquesta mateixa evolució de castell menor a *domus*, pot haver ocorregut amb el desaparegut castell de Cabanyes, proper al turó del Castellot i a tocar de Can Rovira, conegut abans del segle XV com mas Guardiola, un mot aplicat a l'Edat Mitjana a certes torres de guaita. (PÉREZ GÓMEZ, X. 1991: p. 20)

D'aquesta manera, el de Cabanyes apareix com a *castrum* entre 1113 i 1184, però des de 1174 que la preferència en la seva denominació és la de *domus*. (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 39)

L'any 1777 les restes del castell de Cabanyes apareixen descrites sobre un plànol on queda representat el "*castillo de Cabañas*" sobre un "*montecillo que había un castillo*", molt proper a Can Rovira, que també apareix dibuixat. (PÉREZ GÓMEZ, X. 2011: p.35)

Donat que a la consagració de l'església de Cabanyes es menciona *apud collem de Guardiola*, o coll de Guardiola (PÉREZ GÓMEZ, X. 1991: p. 23) tampoc és descartable que aquestes torres o guardioles de defensa de Reixac i Cabanyes puguin haver estat primitius emplaçaments fortificats de les actuals parròquies de Sant Pere i Sant Cebrià respectivament.

Altres cases fortificades al territori les trobem a Santa Perpètua de la Mogoda i la seva *domus de Canalties* documentada el 1138 (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 40) i que correspon a l'edifici medieval de Torreferrussa. (MELO COLLDEFORNIS, J. 2008: p. 157-158)

Com a gran incògnita, als límits de la Poble Vella de Montcada, surt referenciat el *castrum de Montirat* el 1064 (MAS DOMÈNECH,

J. 1907: p.85-86) i l'any 1111 tornem a descobrir el topònim *Montirad* prop la zona de l'actual Can Albinyana (BOLETÍN DE LA R.A.H. 1901: p. 408) però ara per ara no podem situar exactament aquest *castrum*, doncs les afrontacions són confuses als dos documents.

Aquest *castrum Montirat* no l'associem al castell de Montornès, on el 1109 es descriu com *castrum de monte tornuos*. Tampoc el situem i referim com el desaparegut castell de Montgat, doncs l'any 991 el lloc apareix esmentat com *Monte Chato* i *Monte Cato*, i al segle XI apareix com a *Kastrum Monte Katum* (1006).

Palaus i Guàrdies de Ripollet i Cerdanyola

Les evidències toponímiques de palaus i de guàrdies, primera xarxa d'assentament andalusins, arribades fins els nostres dies, ens permeten constatar que el Vallès no va quedar abandonat entre la conquesta andalusina i l'arribada dels francs a principis del segle IX (GARSABALL, J. 2008: p.37)

És el cas del *Palau Avuzid*, que presenta una etimologia inequívocament àrab (*abu-Saïd*) i que per documents de finals del segle X i principis del XI el podem situar al terme i al costat de l'església de Sant Esteve de Ripollet "*super altare consacretum s. Stephani protomartiris situm in territorio que dicitur Riopullus, iuxta palatium Auzit*".

Ben entrats al segle XII encara s'havia de fer esclariments de l'emplaçament de la parròquia de Ripollet, fent menció a aquest antic palau "*in parrochia scilicet s. Stephani Rivipollentis, que alio nomine Palatio Audit vocatur*". (GARSABALL, J. 2008: p.40)

Si el *Avuzid* va ser un palau àrab a l'actual Ripollet, del "*Palaciolo in termino de Cerdaniola*" només hi ha una referència de l'any 975 on el situen en unes afrontacions que només permeten estimar una aproximació entre l'actual Polígon de

la Ferreria i el municipi de Cerdanyola. (GARSABALL, J. 2008: p.42)

Si parlem de torres de guaita o guàrdia, que formaven part del sistema defensiu dels palaus àrabs, trobem l'actual Puig de la Guàrdia, al barri de Montflorit i proper al *castellum* de les Feixes, conegut avui com poblat ibèric de Ca n'Oliver.

Aquest puig de la Guàrdia és un punt alçat des de on es divisa la zona del turó de Montcada i el seu coll, entrada natural a Barcelona des del Vallès (GARSABALL, J. 2008: p.42) i bé podria haver estat el lloc de vigilància del *Palaciolo* de Cerdanyola.

A un document de l'any 998, cal destacar també un *castellum* al terme de les Feixes "*in terminio de ipsas Feixas, in locum que dicunt ipsum Castell*" i l'any 1145 consta una "*forciam de ipsas Feixas*" (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 27 i 43), una fortalesa que podria estar associada a aquest puig de la Guàrdia o bé al mateix poblat ibèric de ca n'Oliver.

Dins del territori del *Palatio Audit* de Ripollet l'any 1086 es documenta un altre lloc de guàrdia a les afrontacions "*in strata publica que pergit ad Barchinona, de parte orientalis, de parte vero meridiana et de circi in ipso fevo de Monte Catano, sive in ipso manso de supradicto castro, de occiduo*", lloc de vigilància a tocar del camí de Barcelona a Terrassa, propera a l'actual carretera N-150 (GARSABALL, J. 2008: p.43).

Com a construccions fortificades menors, l'any 1196 coneixem una *fortitudine* al terme de Ripollet i el 1208 trobem al mateix terme una *Archa Nova*, que pertanyen a una o diverses construccions fortificades al territori. (FARÍAS ZURITA, V. 2002: p. 42-43)

Guardioles i forces de Montcada

Va ser el 29 de Juny de 1163 quan l'abat de Sant Cugat cedeix al senescal de Montcada i als seus hereus el trasllat de la fira anual de Sant Cugat, al pla de Guardiola, molt proper al Prat de Matabous. (BENITO. 2000: p.878)

Aquesta guardiola o casa de vigilància “*in terminis de Montis Catani, ad ipsa guardiolam satis prope de ipso prato qui vocatur Matabous*”, podria estar emplaçada al coll de Montcada amb la finalitat de controlar l'accés des del Vallès a la ciutat de Barcelona. (GARSABALL, J. 2008: p.43)

Val a dir que el Prat de Matabous és un lloc imprecís que avui dia correspon a l'actual barri de Terra Nostra o Santa Maria de Montcada i que s'estén fins el pla de l'actual Mas Rampinyo. Malgrat aquesta indefinició de l'emplaçament exacte, sabem que al segle XIV apareix un *Puig de Guardiola* que situem a l'actual Turó del Fermí i que actualment no podem descartar que pugui tractar-se de la mateixa guardiola de 1163.

- El 1356 es parla d'un establiment de Ramon Riera, àlies Xiric, d'una feixa de terra i un colomer enrunat al cim de la *Guardiola*, a prop de la Poble Nova de Montcada (BAIGES et alii. 2010: doc.495)
- El 1375, després de la mort de Ramon Riera, el seu marmessor ven la feixa de terra amb el colomer enrunat al *Puig de Guardiola*, prop de la Poble Nova i Santa Engràcia (CPMB vol II, nº 585)

Al capbreu del castell de Montcada de l'any 1390 (CAPBREU AHCB. 1390) trobarem afrontacions que ens permeten emplaçar exactament aquest Puig de Guardiola, gràcies a que les feixes de terra i vinya que el conformaven eren fruit de diverses vendes, herències i confessions de tinença.

- Un establiment de l'11 de novembre (folis 9v a 11r) ens diu que Pere Lledó té i posseeix una peça de terra amb drets i pertinences al terme del castell, sobre la

Poble Nova [de Montcada], prop el *puig anomenat Guardiola*.

- El 13 de novembre (folis 12r i 13v) Berenguer Mir ens indica que té una peça de terra al *Puig de Guardiola*, emplaçat a la Poble Nova de Montcada i que afronta al nord amb la riera de Ripollet, és a dir el riu Ripoll.
- El 4 de desembre (folis 48r i 49v.) Constança, muller d'Antic Cuch i hereva del seu pare Guillem Ermengol confessa un feix de terra amb vinya plantada al lloc anomenat *Puig de Guardiola*.
- El 5 de desembre (folis 52v a 54r) Guillem Mata confessa que per herència disposa d'un altre tros de terra en el lloc anomenat *Puig de Guardiola* i que afronta per orient amb la tinença de Ramon Riera, àlies Xich, o Xiric, com hem vist al document de 1356.
- El 6 de desembre (folis 58r i 58v) on una vídua de nom Sança confessa que va comprar una feixa de terra amb un colomer derruït a la parròquia de Santa Engràcia al *puig anomenat de la Guardiola* i que afronta per orient amb el camí reial, actual carrer Major.
- El 12 de desembre (folis 61v a 66r) es parla d'una confessió de censos de Ramon Solà sobre diverses peces de terra, al terme del castell de Montcada, de la poble nova o fira per una terra al lloc de *Puig de Guardiola*. En aquesta confessió també es parla d'un Mas Guardiola al terme del castell de Montcada.

La Fira de Montcada

Aquesta darrera referència vincula la fira, la poble nova i el *Puig de Guardiola*, que com hem vist es troba emplaçat “*sobre la Poble Nova*” i afronta al nord amb el Ripoll i a l'est amb el camí reial.

El puig que afronta amb aquestes característiques és l'actual Turó de Fermí i el vincle d'aquest Puig de Guardiola amb la fira, ens fa pensar que la ubicació de la fira anual de 1163 al Pla de Guardiola bé podria tractar-se de l'actual territori que envolta l'església de Santa Engràcia.

Al capbreu de l'any 1390 trobem altres referències que ens apunten al mateix sentit:

- El 6 de novembre (folis 2r a 3v) els Consellers de la ciutat de Barcelona es presenten a la pobla nova de Montcada àlies *La Fira del esmentat castell*, amb l'ànim de capbrevar les possessions que tenen per el castell i baronia de Montcada.
- El 18 de novembre (folis 23v a 25r), Simona, vídua de Pere Riera i esposa de Pere Lladó declara que té una feixa de terra amb aigua per regar i arbres de diverses classes a la parròquia de Santa Gràcia, *al lloc anomenat la fira de Montcada nova* i que limita amb el riu Besòs i amb el rec. Declara també que té al lloc anomenat *La Fira*, una feixa de terra que tenien els venedors a l'horta de Montcada [*sabem que l'horta de Montcada estava situada entre el Besòs i l'actual carrer Major*].
- El 4 de desembre (folis 48r-49v), Constança confessa que té un hort a l'horta de la parròquia de Santa Engràcia de Montcada, en el lloc anomenat *Fira*.
- El 5 de desembre (folis 52v a 54r), Guillem Mata confessa que té un mas a la parròquia de santa Engràcia i prop de sant Esteve de Ripollet, al lloc anomenat *Fira de Montcada* i afronta per orient amb la plaça del castell de Montcada i al nord amb la riera de Ripollet.

Aquesta darrera referència a la zona de l'actual Terra Nostra ens fa veure que el topònim "*Fira de Montcada*" realment ocupava una

extensió considerable a peus del Turó, des de l'horta a tocar del Besòs fins terres de l'actual polígon de La Ferreria.

El fet destacable esdevé quan les confessions del capbreu associen "*La Fira*" o "*Fira de Montcada*" com l'emplaçament de la pròpia vila. Així ens ho demostra el mateix Guillem Mata quan també confessa tenir la meitat d'una casa a la parròquia de *santa Gràcia*, al lloc anomenat "*Vila i Fira de Montcada*", afrontant per orient la plaça del castell de Montcada.

A la confessió de Guillem Mata d'una altra feixa de terra ens recorda que l'horta de Montcada estava situada a orient amb el riu Besòs i per occident amb el camí reial. Declara tenir també tres feixes contigües al rec dels molins drapers de l'horta de Montcada, al lloc anomenat "*Fira de Montcada*", on ens tornen a situar aquest emplaçament per orient el Besòs i per occident el camí reial.

Ja entrats al segle XV, el topònim de *Puig de Guardiola* encara és vigent. Així ho podem constatar quan el 1408 es fa una venda de terra i vinya situada al peu de la costa de la *guardiola de la Pobla de Montcada* (ROVIRA SOLA, M. 2009: doc. 1033) o el 1436 Felip Nebot confessa la possessió d'una peça de terra al *Puig de Guardiola, sobre la Pobla Nova* i dins el terme del castell de Montcada. (CAPBREU AHCB. 1436/1437/1454/1475)

El 1461 trobem una confessió de possessió del *mas Çatorra [Sa Torre]* que per les afrontacions descobrim que es tracta de l'actual Torre dels Frares. (CAPBREU AHCB. 1436, 1437, 1454, 1475) i que per la seva etimologia ens trobem d'una altra casa fortificada o *domus*.

En quant a la força del castell, les seves muralles més exteriors i allunyades del cim del turó, al segle XIV no hi ha referències explícites més enllà d'alguns detalls que ens poden aproximar la seva fisonomia:

- Anteriorment ja hem vist que la plaça del castell tocava per la banda de l'actual barriada de Terra Nostra, o Santa Maria de Montcada, aproximant aquest indret a la vessant del monument a la Pau del Turó, indret que estimem hauria d'estar defensat, per la seva proximitat al coll de Montcada, pas natural del Vallès a la ciutat de Barcelona.
- El 13 de novembre de 1390 (folis 12v a 16r), el metge del rei declara que té dret a tallar cada dia al "*Bosc de Montcada*" quatre càrregues de llenya pel servei de la casa del rei la torre anomenada Bellver i pels molins drapers de Ripollet. Aquestes propietats inclouen unes torres de defensa o baluard i que per les orientacions del propi text aproximem a l'actual Torre Na Joana.
- El 15 de novembre de 1390 (folis 17v a 18v), Antic Cuch assegura posseir una peça de terra situada a l'horta de la Pobla Nova, situada al puig del castell de Montcada i que afronta amb la via pública i amb la via que va al castell, per la qual cosa ens indica que el camí històric de pujada al castell estava a la falda del turó de l'actual centre urbà, on a postals de principis de segle XX encara es podia apreciar.
- El 13 de desembre de 1390, hi ha una confessió de Guillem Martina, que fruit d'una venda que li va fer Pere de Sentmenat, té una torre annexa a la castlania, en dit castell de Montcada. Aquesta torre, anomenada antigament "*Torre d'en Sentmenat*" construïda a tocar del castell i amb dret de pas al pati i altres edificis del castell.
- El 28 de novembre de 1390 (foli 34r) la vessant sud del turó mantenia un gran marge buit a tocar del rec de Tapioles, així ens ho demostra la confessió d'un tros de terra al lloc anomenat "*Los Molins*", prop del rec, que afronta per orient amb el camí reial, pel sud amb el rec que hi és en aquest punt [entenem proper al Tapioles], occident amb la tinença de la capella del castell de Montcada, al gran marge que és en aquest punt i al nord amb l'alou de dita capella i pel que s'acostuma a fer el braçatge del senyor del castell.
- El 13 de desembre de 1390 (folis 72v a 81v) Guillem Martina, en nom de Blanca, confessa la possessió d'un molí sota el castell de Montcada, del seu puig i força, en el lloc anomenat "*Trilea*". Aquesta referència ens parla del castell i la muralla exterior, o força, que hi havia a la vessant del turó on estava emplaçat el molí, prop del rec.
- El 7 d'abril de 1594 (AHCB 1CXII-16/2) es fa un nou establiment de molins, emplaçats al terme del castell de Montcada en la que estava edificada la força que ara està destruïda per les guerres, en el lloc dir "*Trilea*", afrontant a llevant pel rec del molí i a ponent amb el camí reial [la vessant sud-est del turó].

Conclusions

Hem vist com el castell de Terrassa reforça la protecció de la Marca Hispànica a la línia del Vallès-Llobregat a principis del segle IX. A partir d'aquells instants i fins el segle XIII els castells trobaran el seu moment d'esplendor, militaritzant i fortificant seccions de territori estratègics, entre ells el de Montcada i Reixac.

Així, a les ribes dels rius Ripoll i Besòs, l'emplaçament de fortaleses també va ser significativa degut principalment al pas natural que suposava les dos vessants del Turó de Montcada; per una banda la connexió del Turó amb la Serra de Collserola mitjançant el Coll de Montcada i d'altra banda, el pas del riu Besòs

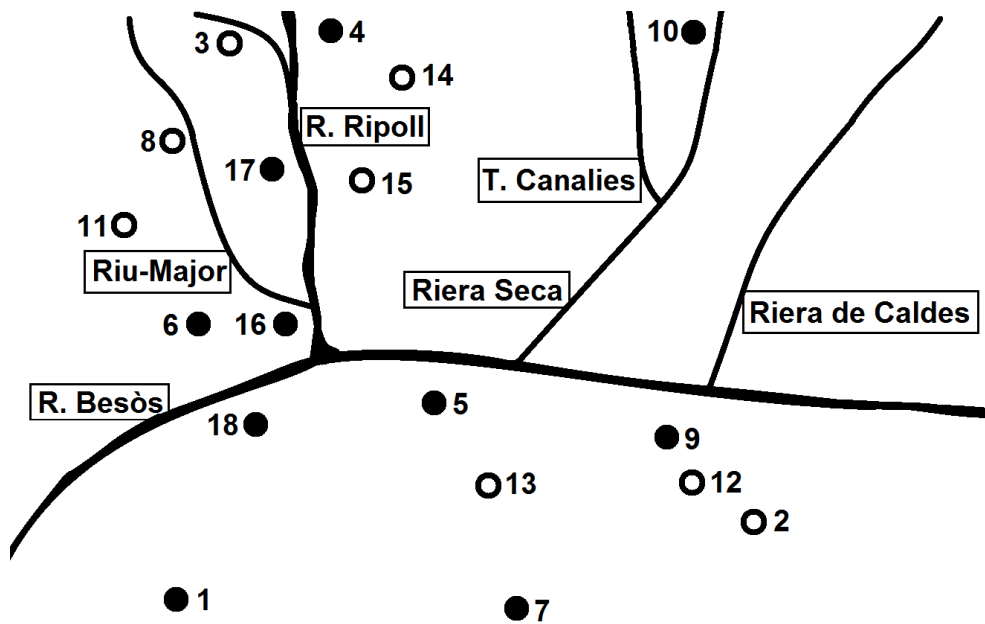
entre el Turó de Montcada i la Serralada de Marina. Aquesta situació estratègica del Turó de Montcada va afavorir la construcció d'un primitiu *castrum* al seu cim, molt probablement emprant antigues construccions en desús d'època ibera i romana.

La protecció del *castrum* de Montcada (1023) es va estendre amb diferents elements fortificats com ara torres de guaita o guardioles, *castellums* i cases fortes o *domus*, que complementaven la seguretat del perímetre de la zona del castell.

En aquest sentit, queda palès pel que hem parlat anteriorment, que el *Puig de Guardiola* (1356), podria formar part de la defensa o força del castell de Montcada i que l'antiga torre de defensa romana que avui integra l'actual *domus* de Can Moia, podria haver estat utilitzada per l'antic *castellum* *Mallato* (988), un emplaçament proper a Reixac.

La Fira de Montcada, traslladada l'any 1164 al Pla de Guardiola, proper al Pla de Matabous va afavorir l'aparició d'un nucli poblacional que aprofitant els recursos naturals i la seva situació estratègica propera a Barcelona, va permetre l'establiment d'una comunitat pagesa assentada i la consolidació de infraestructures rellevants com ara els molins bladers del Besòs i Ripoll.

Així, la situació estratègica del Turó de Montcada i Reixac, amb tot l'entramat d'infraestructures defensives que li donaven suport, formava part de la protecció de Barcelona de la vessant nord i l'accés des del Vallès. Aquesta situació de cruïlla de camins des de l'antiguitat ha estat una configuració que Montcada i Reixac ha mantingut al llarg de la seva història fins avui dia.

Emplaçament de fortificacions a la secció dels principals rius i rieres de la conca del Besòs-Ripoll. Els cercles foscos representen fortificacions amb emplaçament conegut i els cercles blancs aproximats.

1. Puig Castellar (<i>castrum</i> íber)	10. <i>Domus</i> Canalies (1138)
2. <i>Castellum</i> Mulierum (967)	11. Guardiola (1163)
3. Palaciollo Cerdaniola (975)	12. Collem de Guardiola (1192)
4. Palatio Auzido (982)	13. Fortitudine Bello Vicino (1196)
5. <i>Castellum</i> Mallato (988)	14. Fortitudine Riopullo (1196)
6. <i>Castrum</i> Montekandano (1023)	15. <i>Fevum</i> Archa Nova (1208)
7. <i>Castrum</i> Lexad (<i>castrum</i> íber, 1064)	16. Puig de Guardiola (1356)
8. Guardia Palatio Audito (1086)	17. Torre Bellver (1390)
9. <i>Castrum</i> Cabannes (1113)	18. Mas Çatorra (1461)

Bibliografia

CAPBREU AHCB (1390). *Capbreu de totes els feus, les servituds i altres prestacions del terme de Monte Cateno, proper a la ciutat de Barcelona, senyora de dit castrum en el procés dels magnífics Consellers de la ciutat 1390*. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). Baronia de Montcada. Capbreu IC.XII.11.

CAPBREU AHCB (1436/1437/1454/1475). *Capbreu de Montcada dels anys 1436, 1437, 1454, 1475*. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). Baronies de la ciutat 0201/IC-12.XII.

MORO GARCÍA, A. (1998). *Reflexions sobre la construcció del recinte emmurallat de la vila de Terrassa als segles XIII-XVI dins l'actual trama urbana*. Terrassa: Terme, Núm. 13, p. 11-16.

FARÍAS ZURITA, V. (2002). *Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos IX-XIII). Un inventario a partir de las fuentes escritas*. Barcelona: Acta historica et archaeologica mediaevalia (AHAM), Núm. 23, p. 23-49.

PÉREZ GÓMEZ, X. (1991). *Els Sant Vicenç, senyors de Cabanyes i de Mogoda*. Mollet, Notes. Centre d'Estudis Molletans, p-19-35.

PÉREZ GÓMEZ, X. (2011). *Plànol de Can Donadeu i Cabanyes de 1777*. Sant Fost de Campsentelles, Campsentelles núm 14., p-33-42.

CALAIX, DEPARTAMENT DE CULTURA (2010). *Can Moia – Torre Corbera*. Barcelona, Calaix, Servei de Suport Tècnic i Inventari de la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. <https://invarquit.cultura.gencat.cat/card/27497>

ROVIRA i SOLA, M. (2009). *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona*, anys 1396-1440 vol. III. doc. 1033.

BAIGES JARDÍ, I.J. FELIU, G. SALRACH, J.M., BENITO, P. CONDE, R. FARÍAS, V, GALCERA, P. PONS, M. SADURNÍ, N. TORRA PÉREZ, A. (2010). *Els Pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramón Berenguer II a R. Berenguer IV. Vol II*, Fundació Noguera, Barcelona, doc. 495.

MELO COLLDEFORN, J. (2008). *Intervenció arqueològica a l'edifici medieval de Torreferrussa, la domus fortificada de Canalies (s. XII-XIII)*. Santa Perpètua de la Mogoda. L'Ordit. Anuari del CREM, Núm. 2, p. 157-170.

MAS DOMÈNECH, J. (1907). *Notes Històriques del Bisbat de Barcelona*. Barcelona, Establiment Tipogràfic "La Renaixensa", p. 85-86. Al Cartulari "*Libri Antiquitatum Sedis Barcinonensis*" de l'Arxiu de la Catedral, i en concret al segon volum "*Liber II Antiquitatum Núm.378*" trobem que "*La Canonja de Santa Creu i Santa Eularia augmentà sa propietat comprant a Eruig y a sa muller Enguncia un alou en 1064 situat al C. de B., Maresme, a vico Bitulone, parroquia de Santa Maria, y a Villa Poiano. Dita propietat confrontaba a Ll. ab lo castrum Montirat, y anaba ratlla dreta fins a Mont Cat (Montgat), a M. ab les ones de Mar, anaba directament a Sant Adrià y al riu Besós. a P. ab diu riu y anaba dretament fins l'església de Santa Engracia (Montcada) y al torrent de Valle Vinchana (Vallensana), y a T. ab dita Vall Vinchana anant recta linia al Castrum Lexad y a Era Bona". 1064, Janer 31. II Kal. Febr. A.IV rengi Philippo regis.*

BOLETÍN DE LA R.A.H., Tomo XXXVIII. (1901). IV. *Patrología Latina. Renallo Gramático de Barcelona Nuevos Datos Biográficos*. Madrid, Real Academia de la Historia, p. 408-409. Al Liber Antiq., tom. III, fol. 67, núm. 184, surt la referència del 20 Novembre, 1111. "*Hec autem dominicalura est in comitatu barchinonensi, in Vállense, infra parrochiam sancti Petri de rexag, in loco qui dicitur Canalies. Sunt pro certo hec alodia prona et plana, culta et herema; que terminantur ab oriente in rivo de canalies et in strata publica et in feuo de Montirad; a meridie in alodio sancti Petri de rexag, et in alodio quod fuit Petri ermengaudi et fratrum suorum, et in alodio jam dicte canonice, et in alodio sancti Cucuphatis; ab occidente in vía qua itur ad forum Sabatelli et in alodio sancti Gucuphatis (...)*".

ARXIU CAPITULAR DE LA CATEDRAL DE BARCELONA. Diplomataris de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Volum III. Núm 1055, p-1663. 31 de gener de 1064. *Est nempe omnia separatim positi in diversisque locis in comitatu Barchinone, in Maritima, in vico Bitulone, in parrochie Sancte Marie, in termine eius seu in villa Poiano. Abet namque affrontationes supra scripte omnia de orientis in castrum Montirat et pergit per linea directa usque in Montgat, de meridie in undas maris et pergit per linea usque ad Sancti Adriani seu in flumine Bisocii, de occidente in iam dicto Bisocio et pergit per linea usque ad ecclesiam Sancte Engracie sive in torrent de Valle Vinchana et pergit per linea usque in castrum Lexad seu in Era Bona.*

LEWIS, C., SHORT, C. (1879). *A Latin Dictionary*. Oxford, University Press, p. 297-298.

GARBASALL J. (2008). *Cerdanyola del Vallès. De la tardoantiguitat al feudalisme. Cerdanyola del Vallès*. Quaderns de Recerca de Cerdanyola del Vallès. Ajuntament de Cerdanyola del Vallès, Servei de Publicacions Universitat Autònoma de Barcelona, p. 37-47.

BENITO MONCLÚS, P. (2000). *Els "Clamores" de Sant Cugat contra el fill del Gran Senescal i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162)*. Universitat de Barcelona. Anuari d'Estudis Medievals 30/2, p. 878.